

מפני שיבה תקום

מפני שיבה תקום והדרת פני זקן ויראת מאלהיך אני ה': ויקרא יט לב).¹

תוספתא מסכת מגילה (ליברמן) פרק ג הלכה כד

אי זו היא קימה שאמרה תורה "מפני שיבה תקום"? עומד מפניו שואל ומשיב בתוך ארבע אמות. אי זהו הדרון שאמרה תורה "והדרת פני זקן"? לא עומד במקומו ולא מדבר במקומו ולא סותר את דברו. נוהג בו מורא ויראה, משא ומתן, בכניסה וביציאה, והן קודמין לכל אדם שנאמר: "ואתן אתם ראשים על העם".²

ספרא קדושים פרשה ג פרק ז

"מפני שיבה תקום" - יכול מפני אשמאי? תלמוד לומר: "זקן" ואין זקן אלא חכם, שנאמר: "אספה לי שבעים איש מזקני ישראל" (במדבר יא טז).³ רבי יוסי הגלילי אומר: אין זקן אלא זה שקנה חכמה, שנאמר: "ה' קנני ראשית דרכו" (משלי ח כב).⁴ יכול יעמוד לפניו מרחוק? תלמוד לומר: "והדרת פני זקן".⁵ אי והדרת, יכול יהדרנו בממו? תלמוד לומר: "תקום והדרת" - מה קימה שאין בה חסרון כיס אף הידור שאין בה חסרון כיס.⁶ איזהו הידור? לא ישב במקומו ולא מדבר במקומו ולא סותר את דבריו. יכול אם ראהו יעצום עיניו כאילו לא ראהו?⁷ הרי הדבר מסור ללב, שנאמר: "ויראת מאלהיך אני ה' " - הא כל דבר שהוא מסור ללב נאמר ויראת מאלהיך.⁸ רבי שמעון בן אלעזר אומר: מנין לזקן שלא יטריח? תלמוד לומר: "זקן ויראת מאלהיך".⁹

מסכת קידושין דף לב עמוד ב - לג ע"א

תנו רבנן: מפני שיבה תקום - יכול אפילו מפני זקן אשמאי? ת"ל: זקן, ואין זקן אלא חכם, שנאמר: "אספה לי שבעים איש מזקני ישראל"; רבי יוסי הגלילי אומר: אין זקן אלא מי שקנה חכמה, שנאמר: "ה' קנני ראשית דרכו".¹⁰

¹ לכאורה זה ציווי פשוט וברור אשר מתחבר אל תרבות העולם הכללית של כיבוד זקנים (שהיא עצמה אולי משקל נגד לתרבויות של הפקרת הזקנים). ראה לשון פירוש עקידת יצחק שמות שער נא: "והיא הישרה נפלאה למלאכת המשפט בלי ספק". אבל חז"ל מצאו בדין זה מקום להתגדר בו: מה כלול בהידור פני הזקן? האם "קימה" היא רק כפשוטה לקום מפניו כשאתה רואה אותו, או אולי גם להקים ולקיים אותו, ובפרט כשהוא לא נקרה לפניך. האם מדובר בכל זקן או שמא רק בזקנים 'מיוחסים' וראויים? עוד יש לדון בתוספתא "ויראת מאלהיך", שהיא ייחודית לספר ויקרא (פרשות קדושים ובהר) וזכרת חמש פעמים: באיסור "לא תתן מכשול" (ויקרא יט יד), בהידור פני זקן כאן, באיסור "לא תונח" (ויקרא כה יז), באיסור "נשך ותרבית" (שם לב), ובאיסור "לא תרדה בו בפרך" (שם מג). כולם הן מצוות לא תעשה ורק המקרה של הידור זקן הוא מצוות עשה שנאמר בה "ויראת מאלהיך".

² מה שמזכיר את כיבוד אב ואם. הפסוק האחרון המצוטט הוא שיבוש (שילוב?) של הפסוק בשמות יח כה: "ויבחר משה אנשי חיל מכל ישראל ויתן אתם ראשים על העם וכו'", עם הפסוק בדברים א טו: "ואקח את ראשי שבטיכם אנשים חקמים וידעים ואתן אותם ראשים עליכם וכו'". בין כך ובין כך, תוספתא זו היא מקור תנאי לדין "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן" שלא מצאנו במשנה. לא רק בבית המדרש ובציבור, אלא גם בחיי המעשה. "במשא ומתן", היינו בעסקים. ראה ספרי דברים פסקא טו: "ואתן אותם ראשים עליכם - שיהו מוכובדים עליכם. ראשים במקח, ראשים בממכר, ראשים במשא ומתן, ראשים בכניסה ויציאה: נכנס ראשון ויוצא אחרון". על קדימות בשוק לתלמידי חכמים, ראה הסיפור בגמרא בבא בתרא כב ע"א על רב דימי שהביא גרוגרות וביקש למכור בשוק לפני כולם ושלח ראש הגולה את רבא לבדוק אם הוא תלמיד חכם. והלכה זו נקראת נקיטת שוק.

³ היא פרשת מינוי שבעים הזקנים בספר במדבר בעקבות תלונתו של משה: "לא אוכל אנכי לבדי לשאת את כל העם הזה כי כבד ממני". ראה דברינו [קול אחד וקולות רבים](#) בפרשת בהעלותך.

⁴ דרשה קצת מורכבת "לשון נוטריקון" מסביר רש"י. זקן הוא זה שקנה חכמה. המילה "קנה" מתחברת אל "קנני" שבפסוק במשלי שהיא החכמה והתורה. ראה מסכת אבות ו', אבות דרבי נתן הוספה ב לנוסח א פרק ח, פסחים נד ע"א, נדרים לט ע"ב ועוד שהפסוק במשלי מדבר על התורה "שבה נברא העולם" (ומשם נלקח הביטוי בזוהר שהקב"ה הסתכל בתורה וברא את העולם).

⁵ כפי שראינו בתוספתא: בתוך ארבע אמות. "דמוכח מילתא שמפניו הוא עומד", רש"י בגמרא שלהלן.

⁶ ושלא ככיבוד אב ואם שלשיטה שההוצאה הכספית היא "משל בן", המצווה כרוכה גם בהפסד ממון.

⁷ שהרי למדנו שהמצווה היא בתוך ארבע אמות.

⁸ בכל חמש המצוות בהן נאמר "ויראת מאלהיך" - חלקן עם התוספתא "אני ה'" וחלקן בלי - המצוות שמנינו בהערה 1: איסור הכשלה, איסור רדייה בפרך, איסור ריבית, איסור הונאה והידור הזקנים, מוסיף מדרש תורת כהנים: "הרי הדבר מסור ללב". בכלן מדרש המדרש את האפשרות להערים, להתחכם ולהיתמם שהתכוון לטובה. אבל הסיום כאן: "הא כל דבר שהוא מסור ללב", מעלה את האפשרות שיש עוד מצוות שמסורות ללב. ראה דברינו [הלב יודע עם לעקל אתם לעקל אתם](#) בתשעה באב.

⁹ על המילה "זקן" יש אתנחתא בפסוק, אבל אין זה מפריע לדורשן לחבר אותה עם החצי השני של הפסוק, כך הרי גם עשה לעיל כאשר חיבר את "תקום והדרת", כאשר גם שם אין זו הקריאה הפשוטה של הפסוק. התעכבנו על מדרש ספרא - תורת כהנים המלווה את ספר ויקרא, ללמדנו כמה חשוב העיון במקורות התנאים כולל מדרשיהם על התורה (מכילתא, ספרא ספרי), לפני שצוללים בים התלמוד. הסוגיה בגמרא קידושין שלהלן, ממנה כבר שאלנו שני פירושי רש"י לעיל, מבוססת על מדרש ספרא זה ומרחיבה אותו. נתמקד בהרחבות ונקצר במה שכבר למדנו בספרא.

¹⁰ מהו זקן "אשמאי"? רש"י במקום מפרש: "אשם, רשע, עם הארץ", אך תוספות ופרשנים אחרים חולקים וסוברים שמדובר בזקן בור "אשמאי" הוא כמו "שממה". ובאמת, ניתן להבחין בין: תלמיד חכם, רשע, וזקן 'עם הארץ'. לנושא זה נתייחס להלן בשיטת איסי

11....

רבי יוסי הגלילי היינו תנא קמא! איכא בינייהו יניק וחכים, תנא קמא סבר: יניק וחכים לא, רבי יוסי הגלילי סבר: אפילו יניק וחכים.¹²

אמר מר: יכול יהדרנו בממון? תלמוד לומר: "תקום והדרת", מה קימה שאין בה חסרון כיס, אף הידור שאין בו חסרון כיס.¹³ וקימה לית בה חסרון כיס? מי לא עסקין דקא נקיב מרגניתא, אדהכי והכי קאים מקמיה ובטיל ממלאכתו?¹⁴ אלא אקיש קימה להידור, מה הידור שאין בו ביטול, אף קימה שאין בה ביטול; ואקיש נמי הידור לקימה, מה קימה שאין בה חסרון כיס, אף הידור שאין בו חסרון כיס; מכאן אמרו: אין בעלי אומניות רשאין לעמוד מפני תלמידי חכמים בשעה שעוסקין במלאכתם.¹⁵

אמר מר: יכול יעמוד מפניו מבית הכסא ומבית המרחץ – תלמוד לומר: "תקום והדרת", לא אמרתי קימה אלא במקום שיש הידור.¹⁶ ולא? והא ר' חייא הוה יתיב בי מסחותא,¹⁷ וחליף ואזיל רבי שמעון בר רבי ולא קם מקמיה, ואיקפד, ואתא אמר ליה לאבוה:¹⁸ שני חומשים שְׁנִיתִי לו בספר תהלים, ולא עמד מפני! ותו, בר קפרא, ואמרי לה ר' שמואל בר ר' יוסי הוה יתיב בי מסחותא, על ואזיל ר' שמעון בר רבי ולא קם מקמיה, ואיקפד, ואתא אמר לו לאבוה: שני שלישי שלישי שניתי לו בתורת כהנים, ולא עמד מפני!¹⁹

בן יהודה ורבי יוחנן. ובאמת לא ברורה כוונת רש"י. אם רצה להוציא מהמצווה את הרשע (הגדה של פסח) ולמעט בזקנים שאין לכבדם, מדוע כך אשם, רשע ועם הארץ בנשימה אחת? ומה עם זקן שלא למד תורה אבל עסק הרבה בגמילות חסדים וצדקה ועזרה לזולת? ראה הסיפורים על מורידי הגשמים בגמרא תענית כב-כד!

¹¹ המשך "תנו רבנן" שבגמרא הוא פחות או יותר מדרש ספרא הנ"ל (בהבדלים מסוימים שנציין להלן) ולפיכך דלגנו עליו. נגשנו ישירות לדרשות שעל כל הלכה ומשפט לחוד.

¹² הגמרא שואלת מה מוסיף רבי יוסי הגלילי על הדעה הראשונה ("תנא קמא") שכבר לימד אותנו שקמים רק מפני זקן שהוא גם חכם? האם לפסוקים השונים שכל אחד מביא יש משמעות להלכה? ותשובתה היא כן: עפ"י רבי יוסי הגלילי שהלימוד הוא מהפסוק "ה' קנני ראשית דרכו" שם לא נזכרה המילה "זקן", יש לכבד גם "יניק וחכים", היינו תלמיד חכם צעיר. בכך נראה שחז"ל מוציאים את הפסוק עוד יותר מפשוטו, פעמיים: מוציאים זקנים מסוימים (ראה הערה 10) ומכניסים תלמידי חכמים שאינם זקנים. ראה איך שיטות אלה השפיעו על תרגום אונקלוס שבד"כ נצמד למילות התורה במדויק, אבל כאן מתרגם: "מן קדם דסבר באוריתא תקום ותהדר אפי סבא ותדחל מאלהך אנא יי". וכך בדומה התרגום המיוחס ליונתן: "מן קדם סבין דסבירין באוריתא תקומין ותייקר אפי חקייא ותדחל מאלהך אנא יי". ובתרגום כתר יונתן חזרה לעברית: "מן לפני זקנים שמבינים בתורה תקומו ותכבד פני חכם ותירא מאלהיך".

¹³ עד כאן כלשון ה"תנו רבנן" שבגמרא, בדיוק כלשון מדרש ספרא, שמצוות "מפני שיבה תקום", איננה דורשת הוצאה כספית. ¹⁴ הוצאה כספית ישירה אולי לא, אבל הפסד ממון כתוצאה מביטול מלאכה כן. הרי בעל מלאכה, כגון מנקה מרגליות (אבני חן) שהיא מלאכה מאד מיוחדת שמשלמים עליה הרבה, אם קם לכבוד זקן, מפסיד מזמן מלאכתו. ונראה לנו (גם אחרי שעיינו בראשונים על הדף) שמדובר בבעל מלאכה 'עצמאי' או קבלן שעובד לפי 'תוצרים' ולכן נקטה הגמרא את הדוגמא של מנקה מרגליות שהוא אומנות מיוחדת (ראה שיר השירים רבה א ב: "אית דידע למחרוז ולא ידע למקדח, ואית דידע למקדח ולא ידע למחרוז"). אבל שכיר שעובד לפי זמן, פשיטא שלא יעמוד לפני זקנים ותלמידי חכמים, שהרי אפילו לקריאת שמע אינו רשאי לשנות מקומו, ראה ברכות פרק ב משנה ד: "האומנין קורין בראש האילן או בראש הנדבך". וראה שולחן ערוך יורה דעה רמד ה.

¹⁵ תשובת הגמרא היא שקימה והידור מלמדות זו על זו שאין להוציא עליהן ממון ואין להיבטל בעבורן ממלאכה. וככלל: "אין בעלי אומניות רשאין לעמוד מפני תלמידי חכמים בשעה שעוסקין במלאכתם"! ראה בהמשך הגמרא שם שהיא שואלת ממצוות הביכורים שם אמרת המשנה במסכת ביכורים פרק ג: "וכל בעלי אומניות שבירושלם עומדים לפניו ושואלין בשלומם אחינו אנשי המקום פלוני באתם לשלום! ומתרכת הגמרא: "א"ר יוחנן: מפניהם עומדים, מפני תלמידי חכמים אין עומדים. אמר רבי יוסי בר אבין: בוא וראה כמה חביבה מצוה בשעתה, שהרי מפניהם עומדים, מפני תלמידי חכמים אין עומדים". ראה מקבילה בגמרא חולין נד ע"ב שרבי יוחנן ביקש משולחני (חלפן כספים) מטבע מסוימת על מנת למדוד נקב בבהמה (לדעת אם היא כשרה או טרפה) וביקש אותו שולחני לעמוד לכבודו של רבי יוחנן, אך זה היסה בו ואמר: "אמר לי: שב בני שב! אין בעלי אומניות רשאין לעמוד מפני תלמידי חכמים בשעה שעוסקין במלאכתם". הוא רבי יוחנן שמצוטט גם בגמרא שלנו שמפני מביאי הביכורים עומדים בעלי האומניות, אך לא מפני תלמידי חכמים. כל כך גדולה היא המלאכה וגדולה הימנה "מצווה בשעתה"! אך יש לגמרא שם עוד הסבר שנהגו כבוד מיוחד במביאי הביכורים שמא לא ירצו שוב לבוא ואין מצוה דוחה את המלאכה. ראה שם.

¹⁶ כאן מביאה הגמרא קטע שאיננו במדרש ספרא שבידינו. נראה שלפני האמוראים היה נוסח אחר ומורחב יותר של מדרש ספרא הנ"ל כפי שנראה עוד להלן. ושוב החיבור של "תקום והדרת" – הקימה וההידור.

¹⁷ בית המרחץ.

¹⁸ לרבי יהודה הנשיא אביו של רבי שמעון.

¹⁹ שני תלמידים בכירים של רבי יהודה הנשיא, ר' חייא ובר קפרא (שגם ידעו להתעמת לא מעט עם רבם, מועד קטן טז א, נדרים נא א, ירושלמי כלאים ט ג ועוד) קובלים לפני רבי שבבו, ר' שמעון, לא קם לכבודם בבית המרחץ למרות שלימדו אותו לא מעט. ראה בפרט הקובלנה של בר קפרא על שלימד אותו תורת כהנים, הוא מדרש ספרא – הבסיס לגמרא בה אנו עוסקים). תשובת רבי שם היא: "שמא בהן יושב ומהרהר", שמעון בנו ולכן לא קם לכבודם. משמע שאם לא היה מהרהר בדברי תורה, צריך היה לקום לכבודם, והרי זה אירע בבית המרחץ! תשובת הגמרא שם שיש להבחין בין החלק הפנימי והחיצוני של בית המרחץ ובאמת אין מצוות הידור וקימה בבית המרחץ עצמו.

יכול יעצים עיניו כמי שלא ראהו? תלמוד לומר: "תקום ויראת" - דבר המסור ללב נאמר בו: "ויראת מאלהיך".
 ...²⁰ תנא: איזוהי קימה שיש בה הידור? הוי אומר: זה ד' אמות.²¹ אמר אביי: לא אמרן אלא ברבו שאינו מובהק, אבל ברבו המובהק - מלוא עיניו. אביי מרגע שהיה רואה את אוזן חמורו של רב יוסף (רב) שבא, היה עומד.²²
 ר' שמעון בן אלעזר אומר: מנין לזקן שלא יטריח? ת"ל: "זקן ויראת".²³ אמר אביי: נקטינן, דאי מקיף חיי.²⁴
 אביי מקיף. רבי זירא מקיף.²⁵ רבינא היה יושב לפני ר' ירמיה מדיפתי, עבר אדם אחד לפניו ולא כיסה את ראשו.
 אמר: כמה חצוף אותו האישי! א"ל: שמא ממתא מחסיא הוא שרגילים בה חכמים.²⁶
 איסי בן יהודה אומר: מפני שיבה תקום - ואפילו כל שיבה במשמע.²⁷ אמר ר' יוחנן: הלכה כאיסי בן יהודה. ר' יוחנן הוה קאי מקמי סבי דארמאי, אמר: כמה הרפתקי עדו עליהו דהני.²⁸
 א"ר אייבו אמר ר' ינאי: אין תלמיד חכם רשאי לעמוד מפני רבו אלא שחרית וערבית, כדי שלא יהיה כבודו מרובה מכבוד שמים.²⁹
 אמר ליה שמואל לרב יהודה: שיננא, קום מקמי אבוך. שאני רב יחזקאל, דבעל מעשים הוה, דאפילו מר שמואל נמי קאים מקמיה.³⁰
 איבעיא להו: מהו לעמוד מפני ספר תורה? ר' חלקיה ור' סימון ור' אלעזר אמרי: קל וחומר, מפני לומדיה עומדים, מפניה לא כל שכן.³¹

²⁰ בקטע שהשמטנו שואלת הגמרא: "אטו ברשיעי עסקינן?" - האם אנחנו עוסקים כאן באדם רשע שראה זקן מרחוק ועצם את עיניו עד שזה יגיע לתחום החיוב שהוא כפי שראינו כבר לעיל: ארבע אמות. על התחכמות כגון זו אומרת התורה (הדרשה) "תקום ויראת" - שהדברים מסורים ללב ואם יש יראה וכנות בלבבך ואתה יודע שראית רק בחרת לעצום את עיניך, אז תקום!
²¹ בתוספתא בה פתחנו.

²² מנגד, ראה בהמשך הגמרא שם, הקפיד מאד אביי כאשר ישבו חכמים בצד אחד של הנהר והוא עבר בצד האחר, ולא קמו לכבודו!
²³ ונשמטה המילה "מאלהיך" שנמצאת בספרא. אבל היא עומדת ברקע וכנראה קצרו המעתיקים.

²⁴ שאם הזקן עושה הקפה על מנת שלא להטריח אנשים שיעמדו לכבודו ויהדרו בכבודו- הוא זוכה לאריכות ימים. ראה המנהג שלא להפסיע על ראשי העם, מסכת מגילה כז ע"ב: "שאלו תלמידיו את רבי אלעזר בן שמוע: במה הארכת ימים? אמר להם: מימי לא עשיתי קפנדריא לבית הכנסת, ולא פסעתי על ראשי עם קדוש, ולא נשאתי כפי בלא ברכה" (ראה גם סנהדרין ז ע"ב, יבמות קה ע"ב, הוריות יג ע"ב בנושא פסיעה על ראשי העם). ושטיינזלץ מביא את פירוש הש"ך שמדובר בתקופה בה היו אנשים יושבים על הקרקע וכל קימה ושיבה היה בה טורח גדול. ומן הסתם גם איבוד זמן של לימוד תורה. ראה הנהגות הכיבודים שהנהיג רבן שמעון בן גמליאל בסוף מסכת הוריות ושעוררו מחלוקת קשה כנגדו. וראה הסיפור על ר' ישמעאל בר' יוסי בגמרא יבמות קה ב.

²⁵ וכך עשו אביי ור' זירא. אבל ראה דעה אחרת במדרש מדבר רבה טו יז על הפסוק: "אספה לי שבעים איש מזקני ישראל": "אמר רבי אבא הכהן בר פפא: כשהייתי רואה סיעה של בני אדם הייתי הולך בדרך אחרת שלא להטריח עליהן, שלא יהיו רואין ועומדים מלפני. וכשאמרתי דברים לפני רבי יוסי ב"ר זבידא אמר לי: צריך אתה לעבור לפניהם ויהיו רואין אותך ועומדים לפניך ואת מביאים לידי יראת שמים, שנאמר: מפני שיבה תקום ויראת מאלהיך".

²⁶ ולכן ליבם גס בהם. אולי גם משום שהחכמים במתא מחסיא לא הקפידו להקיף והטריחו מדי את הציבור. ועכ"פ, למדנו מאירוע זה שכיסוי ראש הוא מתן כבוד ולא הורדת הכובע כמקובל בימינו.

²⁷ זו שוב תוספת של הגמרא שאינה בספרא, בדומה למה שראינו לעיל לגבי בית הכסא ובית המרחץ (הערה 16 לעיל). תוספת זו מעוררת מחדש את הדיון על "זקן אשמאי" שמצוי בראש הספרא והסוגיה בקידושין. ראה הערה 10 לעיל. מי הוא הזקן שעליו מדברת התורה: "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן"? ראה רש"י במקום שמסביר: "אפילו זקן אשמאי", היינו שאיסי בן יהודה חולק על "תנא קמא" שבתחילת הסוגיה! ולפי שיטת רש"י עצמו, אם כך גם זקן רשע ואשם! אבל לא כך נראה מפשט הסוגיה. יש זקן אשמאי (רשע), ויש "יניק וחכים", ויש זקני גויים מכובדים, ולהלן נראה הבחנות נוספות כמו "בעל מעשים".

²⁸ ר' יוחנן היה עומד לפני זקני גויים, שהיה אומר: כמה הרפתקאות עברו עליהם. כמה אירועי חיים ראו והתנסו בהם! ושם עוד חכמים כמו רבא, אביי ורב נחמן שנהגו כבוד בזקני גויים, מן הסתם שחיו בשכנותם, בתורה זו או אחרת. העימות עם "זקן אשמאי" לעיל הוא ברור, אלא אם נלך לקיצוניות של רשע כפי שרש"י בתחילה שרק זקן רשע אין להדר בכבודו. אבל כפי שראינו והערנו, גם בלי זקן אשמאי יש אפשרויות רבות: זקן רבו מובהק, זקן תלמיד חכם, זקן שאינו תלמיד חכם אבל גומל חסדים ועוסק במצוות, זקן גוי הגון, זקן סתם שאיננו יודעים עליו כלום. כיצד ננהג בכל אלה? האם לא על כגון אלה אמרה תורה: "ועשית הטוב והישר"? וחכמים: "איזו היא דרך שיבור לו האדם כל שהיא תפארת לעושיה ותפארת לו מן האדם" (אבות ראש פרק ב)?

²⁹ וגם על זה מנימום זה אומרת הגמרא שם, שהחכם מצדו לא יטריח. נראה שבאמירה קצרה זו אנו נוגעים בשורשי המצווה והבנת "ויראת מאלוהיך" שבפסוק שהוא כאמור שונה משאר "ויראת מאלוהיך" שבתורה. כיבוד הזקנים בכלל, תלמידי חכמים בפרט הוא משום שיראתם היא מעין יראת השכינה. ראה מדרש תנחומא (בובר) פרשת בהעלותך: "ולא יאריך ימים כצל אשר איננו ירא מלפני אלהים (קהלת ח יג), מורא זה אינו יודע מה הוא, כשהוא אומר מפני שיבה תקום וגו' ויראת מאלהיך, הוי אומר זה מוראת תלמידי חכמים". ראה גם שאלות דרב אחאי פרשת קדושים שאלתא קא שמזכיר בהקשר לכיבוד זקנים תלמידי חכמים את דרשת רבי עקיבא: "את י"י אלהיך תירא - לרבות תלמידי חכמים". אם כך, אי אפשר שכבודו של החכם יהיה מרובה מכבוד שמים!

³⁰ המשך הסוגיה שם מזמן לנו הגדרה של "בעל מעשים", היינו אדם שעושה צדקה וגמילות חסדים. ראה תשובות הגאונים - מוסאפיה (ליק) סימן ב: "ששאלתם מהו בעל מעשים. בעל מעשים הוא טוב עין בצדקה ובצרכי צבור ובמדות טובות אף על פי שאינו מופלג בחכמה חייב אדם לנהוג בו כבוד ולעמוד מפניו". ולהלכה ראה שולחן ערוך יורה דעה סימן רמד סעיף יב: "חכם, אפילו מופלג בחכמה, רשאי לעמוד בפני מי שהוא בעל מעשים (ר"ן בשם הרמב"ן)". הרי לנו תשובה על שאלתנו לגבי אפשרויות שונות של "מפני שיבה תקום": רבו המובהק, תלמיד חכם, בעל מעשים, זקני גויים, ורק זקן אשמאי אולי פטור.

³¹ כאשר אנחנו עומדים בפני ספר תורה, כדאי לזכור שמקור דין זה הוא בקל וחומר ממצוות "מפני שיבה תקום". ראה סדר רב עמרם גאון (הרפנס) שחרית של שבת: "אבל לעמוד מפני ספר תורה עד שעונין ברכו או יאה שמה רבא, לא שמענו עמידה מפני ספר, אלא מפני שיבה תקום, ואתי ספר תורה בקל וחומר מתלמידי חכמים".

תלמוד ירושלמי מסכת ביכורים פרק ג הלכה ג

רבי מאיר חמי אפילו סב עם הארץ ומיקם ליה מן קמוי אמר לא מגן מאריך ימים.³² ... אמר רבי סימון אמר הקב"ה: מפני שיבה תקום והדרת פני זקן ויראת מאלהיך אני ה' אני הוא שקיימתי עמידת זקן תחילה.³³

רש"י ויקרא פרק יט פסוק לב

מפני שיבה תקום - יכול זקן אשמאי? תלמוד לומר: זקן, אין זקן אלא שקנה חכמה: והדרת פני זקן - איזהו הדור, לא ישב במקומו ולא ידבר במקומו ולא יסתור את דבריו. יכול יעצים עיניו כמי שלא ראהו, לכך נאמר ויראת מאלהיך, שהרי דבר זה מסור ללבו של עושהו, שאין מכיר בו אלא הוא, וכל דבר המסור ללב נאמר בו ויראת מאלהיך:³⁴

רמב"ן ויקרא פרק יט לב

מפני שיבה תקום - יכול מפני זקן אשמאי, תלמוד לומר זקן, אין זקן אלא שקנה חכמה, לשון רש"י, ולשון תורת כהנים (פרק ז יא). והוא השנוי בגמרא במסכת קדושין (לב ב): "תלמוד לומר זקן, אין זקן אלא חכם ... ואונקלוס אמר, מן קדם דסבר באורייתא תקום ותהדר אפי סבא, ומשמעות דבריו שגם הוא סובר כן. ועם כל זה, העולה מן הגמרא לפי פסק ההלכה אינו כן, שהרי אמרו (קידושין לב ב) איסי בן יהודה אומר כל שיבה במשמע, ואמר רבי יוחנן (שם לג א) הלכה כאיסי בן יהודה. והנה יצוה בכל שיבה אפילו על אשמאי שהוא הבור, ויחזור ויצוה על הזקן שהוא הקונה חכמה ואפילו יניק וחכים. ויתכן שיהיה גם כן דעת אונקלוס, אבל יתרגם יניק וחכים בשיבה, דאתא זקן וגלי בשיבה שבכללה כל הַשִּׁיבוֹת בִּין שִׁיבַת התורה בִּין שִׁיבַת הימים.³⁵

רמב"ם הלכות תלמוד תורה פרק ו הלכה ט

מי שהוא זקן מופלג בזקנה, אף על פי שאינו חכם עומדין לפניו. ואפילו החכם שהוא ילד, עומד בפני הזקן המופלג בזקנה ... ואפילו זקן כותי, מהדרין אותו בדברים ונותנין לו יד לסומכו, שנאמר: "מפני שיבה תקום" - כל שיבה במשמע.³⁶

שבת שלום
מחלקי המים

³² תרגום והסבר בעזרת פירוש ידיד נפש: "רַבִּי מְאִיר אֵפִילוּ כִּשְׂרָאָה זָקֵן עִם הָאָרֶץ, קָם בְּפָנָיו וְאָמַר: לֹא לַחֲנִינִם הוּא מְאָרִיךְ יָמִים. וְרֵאיוּ לְקוּם בְּפָנָיו מִפְּנֵי זְכוּתוֹ". הרי לנו חיזוק לשיטת איסי בן יהודה מהתלמוד הירושלמי.

³³ היכן קיים הקב"ה מצוות "מפני שיבה תקום"? כאשר בא לבקר את אברהם בתחילת פרשת וירא: "שהיה אברהם יושב ושכינה עומדת" (בראשית רבה מח א). ראה עוד בירושלמי ראש השנה פרק א הלכה ג: "בנוהג שבעולם, מלך בשר ודם גוזר גזירה, רצה מקיימה. רצו אחרים מקיימים אותה. אבל הקב"ה ... גוזר גזירה ומקיימה תחילה. מה טעמא? ושמרו את משמרתני אני יי' - אני הוא ששמרתי מצותיה של תורה תחילה. אמר רבי סימון: כתיב: מפני שיבה תקום והדרת פני זקן ויראת מאלהיך אני יי' - אני הוא שקיימתי עמידת זקן תחילה". ראה דרשה זו גם במדרש ויקרא רבה לה ג, בדברינו [פרא בסיליוס נומוס אגרפוס](#) בפרשת וירא. ראה הכבוד שהקב"ה חלק לזקנים גם בדרשות על הציווי למשה בתחילת שליחותו: "לֶךְ וְאֶסְפְּתָ אֶת זַקְנֵי יִשְׂרָאֵל" (שמות ג טז), כמו גם במינוי הזקנים בפרשת בהעלותך (לעיל). אבל שם אין עמידה.

³⁴ בפירושו לתורה מצטט רש"י את לשון הגמרא בקידושין הנ"ל: "אין זקן אלא שקנה חכמה" (דברי ר' יוסי הגלילי שם), אבל עיקר פירושו מסתמך רש"י על מדרש ספרא הנ"ל. זקן אשמאי כאן איננו בהכרח רשע או אשם, כפירוש רש"י בגמרא, אלא בור כפירוש תוספות. מה שמאד מגביל את היקף המצווה. וכבר העיר עליו ר' עובדיה מברטנורא: "כי רש"י תפש שיטתו כתנא קמא בפ"ק דקדושין דמצריך שיבה וחכמה. אבל איסי בן יהודה חולק עליו ואומר כל שיבה במשמע וגם ר' יוסי הגלילי חולק ואומר יניק וחכים או שיבה וחכים".

³⁵ מי שגם מעיר על רש"י הוא רמב"ן בפירושו לפסוק. לאחר שהוא מביא לצד רש"י את תרגום אונקלוס שגם ממנו עולה שמדובר רק בזקן שהוא גם חכם (ראה הערה 12 לעיל), הוא אומר את דברו ומזכיר את הגמרא בקידושין הנ"ל. עפ"י רמב"ן יש להבדיל בין "זקן" שבפסוק ובין "שיבה". "זקן" הוא מי שקנה חכמה, גם "יניק וחכים" כשיטת ר' יוסי הגלילי. "שיבה" הוא "כל השיבות - בין שיבת התורה בין שיבת הימים". ראה לשון ארמית: "סבי דארמא" בהלכת איסי בן יהודה לעיל. סָבָא = שִׁיבָה. והרוצה להרחיב עוד יעיין בפירוש אבן עזרא לפסוק שמחבר את הכיבוד לזקנים עם מוטיב המיתה.

³⁶ פרק ו בהלכות תלמוד תורה ברמב"ם מוקדש לנושא שלנו ובו רוב ההלכות שראינו בגמרא קידושין לעיל. בהלכה ט נדרש הרמב"ם להלכת איסי בן יהודה ורבי יוחנן ולמנהגי חכמים כמו רבא, אבבי ורב נחמן שנהגו כבוד בזקני גויים. ונראה שבמהלך הפסיקה והשתלשלות ההלכה השתנה הפסוק. הפסוק מדבר על קימה מפני שיבה והידור הזקנים, אך להלכה, בגלל הדרשה שזקן הוא חכם והדגש על כבודם של תלמידי החכמים, הועתקה הקימה לזקן וההידור לשיבה. ואם אנו בהלכה, ראה שולחן ערוך יורה דעה סימן רמד הדין בהלכות אלה. ובסעיף יב שם נזכר "בעל המעשים" שהרמב"ם לא מביא, וזה לשון הסעיף: "חכם, אפילו מופלג בחכמה, רשאי לעמוד בפני מי שהוא בעל מעשים (ר"ן בשם הרמב"ן)". ראה גם שם שהוא קובע את גיל שבעים לשיבה, מן הסתם ע"ס המשנה במסכת אבות פרק ה משנה כא: "בן שבעים לשיבה" (אבל שם "בן ששים לזקנה" ואולי לכן הדגש על החכמה).

מים אחרונים: נושא מעניין שלא הספקנו לדון בו הוא הקשר בין מצוות כיבוד הזקנים ומצוות קירוב הגר שיסודו בסמיכות הפסוקים בפרשתנו. ראה מסכת מגילה יז ע"ב במבנה תפילת שמונה עשרה, ירושלמי ביכורים פרק ג הלכה ג בדין חכם שמקבל עליו מינוי (תפקיד ציבורי) שנמחלים לו עוונותיו בשל ההיקש עם גר, וכן פירוש תורה תמימה הערות ויקרא פרק יט הערה רמז שמציע שהקשר הוא שבשניהם כתוב: "ויראת מאלוהיך". ראה הערה 1 לעיל.